

Hâce Hatib Mahmud Er-Râmî, Eserleri ve Osmanlı İlim Hayatındaki Yeri*

The Works of Hâce Hatib Mahmud Er-Râmî And Place of Them in Ottoman Science Life

Sema YANİÇ*

Özet

Hâce Hatib Mahmud er-Rumî, Osmanlı ilim hayatında müspet ilimlere ilginin azaldığı, ancak coğrafya ve kozmografyaya dair birçok eserin meydana getirildiği XVI. asrın müellifler zincirinin bir halkasıdır. Tercemetü Harîdeti'l-'Acâyib ve Ferîdetü'l-Garâyib adlı eserin yazarı olarak tanınan Hâce Hatib Mahmud er-Rumî daha çok çeviri-derleme türünde eserler kaleme almıştır. Biz bu çalışmamızda hakkında pek az bilgi bulunan yazarın tarihi şahsiyetini ortaya koymaya ve kendisiyle ilgili tenakuzları aydınlatmayı hedefledik. Kaynakların genelde II. Murad devrine tarihlediği Hâce Hatib'in Kanûnî devrinde yaşayan, üstelik benzer türde birkaç kitabı daha kaleme alan bir yazar olduğunu tespit ettik. Hayatı ve ona mal edilen kitaplar hakkındaki bilgileri tahlil edip elde ettiğimiz ip uçları ile tarihi şahsiyetinde kaynaklarda rastlanan boşlukları doldurmaya gayret ettik. Ayrıca yine aynı yazarın İbnü'l-Verdî'nin eseri dışında İstahri'nin Mesâlikü'l-Memalik ve Karabaği'nin Calibü's-Sürûr ve'l-Gûrûr gibi başka eserleri de Türk ilim ve siyaset çevrelerine kazandırdığını belirledik.

Anahtar Kelimeler

Hâce Hatib Mahmud, Tercemetü Harîdeti'l-'Acâyib, Osmanlılar'da Coğrafya

Abstract

Hâce Hatib Mahmud was one of the rings of the chain of the 16th century authors that in this century the interest to the exact sciences decreased and many works about geography and cosmography were produced. Hâce Hatib Mahmud who is famous as author of the book "Tercemetü Haride el Acaib and Feride el Garaib", had written more rather book kinds such as translation - anthology. Here, in our study, we not only aimed to introduce the author and determine its position within the science of Ottoman geography but also clarify the important contradictions about this author and his book. We determined that Hâce Hatip who dated his references to the period of 2nd Murad, lived in the period of Kanuni Sultan Süleyman and furthermore wrote similar type of books. We tried our best to fill the blanks met in the references about the clues and his historical personality by analyzing the information about his life and his books. In addition, we determined that besides İbnü'l-Verdî's book, the same author

* Dergimizin 16. sayısında yayınlanan bu makale yanlışlıkla hakem raporlarına göre değil, ilk şekliyle çıkmıştır. Yazardan ve hakenlerden özür dileyerek makaleyi hakem raporlarına göre düzeltilmiş şekliyle yeniden yayınlıyoruz.

* Dr., Altınekin Lisesi Tarih öğretmeni.

has brought the books of İstahri named as Mesalikü'l-Memalik and Karabağı named as Calibü's-Sürur ve'l-Ėurur into the Turkish science and politics circles too

•

Key Words

Hace Hatib Mahmud, Translation of Haride, Ottaman Geography

Uzun bir geçmişe ve pek az millete nasip olan geniş bir coğrafyaya sahip Türk tarihinde pek çok devlet ve siyasî teşekkül birbiri ardınca ve bazen birkaç aynı dönemde varlık göstermişlerdir. Çin Seddi'nden Adriyatik Denizi'ne kadar yayılan bu tarihî coğrafyada bazı devletler gurup vaktini yaşarken, bir başka bölgede ise Türk tarihi için yeni şafaklar doğmuştur. Şüphesiz tarihte önemli roller üstlenmiş, büyük devletler kurmuş bir milleti yüzlerce yıl böylesine dimdik ayakta tutan amilleri yalnızca kılıçla, siyasî faaliyetlerle açıklamak mümkün değildir. Tarihin her devresinde büyük fatihler, savaşçılar çıkmıştır, ancak kılıç, kalemle desteklenmediği sürece bunlar kaybolup gitmiştir. Türk tarihinin şanlı sayfaları arasında binlerce kalem ehli de ilmin, güzel sanatların ve medeniyetin her alanında ölümsüz eserler meydana getirmişlerdir.

Türk tarihinin uzun ve bereketli bir dönemini teşkil eden Osmanlı devrinde de her alanda kıymetli ilim adamları yetişmiş, sayısız eserler te'lif edilmiştir. Ancak gerek müsteşrikler, gerekse yerli araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalarda daha ön plana çıkmış müellifler ve eserleri ele alınmış, bu bağlamda birçok yazar ve eserleri de geri planda kalmıştır. Hâce Hatîb Mahmûd er-Rûmî de kimliği ve eserleri ile meçhul kalmış yazarlardan biridir. Kaynaklarda hakkında *Harîdetü'l-'Acâyib ve Ferîdetü'l-Garâyib Tercümesi* adlı kitabın sahibi olmaktan öte herhangi bir bilgiye rastlanmayan Hâce Hatîb'in memleketi, yaşadığı yüzyıl, tarihi şahsiyeti ile eserleri mevzuundaki son derece sathi bilgiler ise tutarsızlıklar ve tezatlarla doludur.

İbnü'l-Verdî'nin *Harîdetü'l-'Acâib ve Ferîdetü'l-Garâib* adlı eserini Türkçe'ye çeviren mütercimim tam adı Bedrüddin el-Hâce Mahmûd bin Ahmed el-Hatîb el-Rûmî'dir. Eserinde kendisinden "Hâdimü'l-'ulemâ Mahmûd el-fakîr"¹ diye bahsetmektedir. Ayrıca yine kendi yazılarından künyesinin Bedrüddin el-Hatîb olduğu da anlaşılmaktadır.² Ramazan Şeşen ve Ekmeleddin İhsanoğlu³ ile İsmet Parmaksızoğlu⁴ da mütercimim ismini bu şekilde tespit etmişlerdir. Ancak Bursalı Mehmet Tahir başta olmak üzere Babinger, F. Taeschner ve mütercim hakkında en geniş bilgileri veren Kemandar Şerifov, söz konusu eseri Mahmûd bin Muhammed bin Dilşâd-ı Şîrvânî'ye nisbet etmişlerdir.⁵ Kaynaklardaki bu karı-

¹ Hâce Hatîb Mahmûd er-Rûmî, *Harîdetü'l-'Acâyib ve Ferîdetü'l-Garâyib Tercümesi*, Esad Efendi, nr. 2051, Süleymaniye, vr. 84-a

² Bkz. Kemandar Şerifov, "Mahmûd Şîrvânî", *Tarih, Filoloji ve İlahiyat Meseleleri Dergisi*, Bakü, 1999, s.1 (Yılda bir defa çıkan bir dergidir.)

³ *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, Hzl. E. İhsanoğlu, R. Şeşen ve Komisyon, I, İstanbul, 2000, s. 38.

⁴ İsmet Parmaksızoğlu, *Manisa Kitaplığı Tarih-Coğrafya Yazmaları Kataloğu*, Türkçe Tarihler, İstanbul, 1952, s. 44-45.

⁵ Bkz. Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, 1933-1942, c. III, s. 139-140. F. Babinger, *Osmanlı Tarih Yazmaları ve Eserleri*, Çev. Coşkun Üçok, Ankara, 1992, s. 17. F. Taeschner, "Osmanlılarda Coğrafya", *TM*, II, s. 278.

şıklık nüshalara da yansımış ve eserin nüshalarının bir kısmı Mahmûd bin Muhammed bin Dilşâd'a ait olarak gösterilmiştir.

İsim konusundaki bu karışıklık akıllara iki farklı mütercimın birbirine karıştırıldığı ve söz konusu eserin bu yazarlardan birine ait olduğu ihtimalini getirmektedir ki, mütercimlerin yaşadığı dönem hakkındaki bilgiler de bu ihtimali destekler mahiyettedir. Örneğin Bursalı Mehmet Tahir, Mahmûd bin Muhammed bin Dilşâd-ı Şîrvânî'yi II. Murad devrinde yaşamış "erbâb-ı faziletten tarîh-şinâs bir zat" olarak tanıtmakta ve Harîdetü'l-'Acâyib'i de hicri 870 senesinde tercüme ettiğini bildirmektedir.⁶ Ancak Bursalı Mehmet Tahir kitabının coğrafya bölümünde bu eserin Osmanlı maarifçilerinden Mahmûd adında bir zat tarafından hicri 970 tarihinde Osmanlıca'ya tercüme olunduğunu ve nüshalarından birinin kendi kütüphanesinde bulunduğunu ifade ederek⁷ kendi eserindeki çelişkiyi de ortaya koymaktadır. Franz Babinger, Şîrvanlı Mahmûd bin Mehmed bin Dilşâd'ın II. Murad tarafından mütercim olarak vazifelendirildiğini⁸, Franz Taeschner ise Mahmûd bin Muhammed Şîrvânî'nin söz konusu eserini hicri 870'de tercüme ettiğini yazarak⁹ Bursalı Mehmet Tahir'in etkisinde bilgiler vermektedir.

Tüm bu bilgilere karşın Hâce Hatîb, çeviri kitabına eklediği manzum mukaddime ve hâtıme bölümünde İbnü'l-Verdî'nin eserinin tercümesini hicri 970 (M. 1563) senesinin Zilhicce ayında tamamladığını belirtmektedir. Nitekim Mukaddime de;

"Tarih şodem ki verdi el bu emre fırsat
Tokuz yüz yetmiş ermişî hicret."¹⁰

Hâtıme bölümünde ise;

"Nesâyihla kitâb çûn oldı âhir
Nefâyisle derûni oldı Fâhir
Mah-ı Zilhiccede çûn âhir oldı"¹¹

diyerek bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

Ayrıca mütercim yine mukaddime kısmında kitabını İskender Paşa-zâde Osman Şah'a sunduğunu ifade etmektedir. İskender Paşa-zâde Osman Şah ise, Yavuz Sultan Selîm Hân'ın torunu olup, Kanûnî devri Mora sancak beyidir.

Bu durumda iki ayrı mütercimın olduğu varsayımı Mahmûd bin Muhammed bin Dilşâd'ın II. Murad devrinde yaşadığı ve Hâce Hatîb Mahmûd'un da

⁶ Bursalı Mehmet Tahir, a.g.e.,III., s. 139-140.

⁷ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri III*, Meral Yayınları, İstanbul, 1975, s. 312.

⁸ F. Babinger, a.g.e., s. 17.

⁹ F. Taeschner, a.g.m., s. 278.

¹⁰ Hâce Hatîb Mahmûd, a.g.e., vr. 4-b.

¹¹ Hâce Hatîb Mahmûd, a.g.e., vr. 187-a.

Kanûnî devrinde yaşadığı ihtimalini gündeme getirmektedir. Fakat Mahmûd Şîrvânî hakkında bir makale kaleme alan Kemandar Şerifov söz konusu metnin içeriğinde yaptığı araştırmalarda mütercim hakkında son derece doğru tespitlerde bulunmakla beraber mütercimin ismini Mahmûd bin Muhammed bin Dilşâd-ı Şîrvânî olarak kaydetmekte ve iki mütercim varsayımını ortadan kaldırmaktadır. Kemandar Şerifov'un makalesi incelendiğinde *Harîdetü'l-'Acâyib Tercümesi*'nin çok iyi tetkik edildiği anlaşılmaktadır. Zira makalede mütercim hakkında verilen bilgiler söz konusu eserdeki bilgilerle birebir örtüşmektedir. Ancak K. Şerifov da Bursalı Mehmet Tahir, F. Babinger ve F. Taeschner gibi mütercimin adını Mahmud Şîrvânî olarak tespit etmekte ve onu Azerbeycan edibi, şairi, tarihçisi ve tabibi olarak tanıtmaktadır¹².

Hâce Hatîb Mahmûd'un tarihî şahsiyeti hakkında ortaya koyduğumuz bu tenakuzları bir yana bırakacak olursak kesin olarak söyleyebileceğimiz *Harîdetü'l-'Acâyib* tercümesinin Mahmûd Hatîb adındaki bir mütercim tarafından H. 970 tarihinde yapıldığıdır. Hâce Hatîb Mahmûd, Kanûnî devrinde yaşamış ve tercüme ettiği kitabı Mora Sancak Beyi İskender Paşa-zâde Osman Şah'a sunmuştur.

Kaynaklar Hâce Hatîb'in ismi, eserleri ve yaşadığı dönem hakkında verdikleri tutarsız bilgilerin dışında hayatı hakkında herhangi bir malumata yer vermemektedir. Ancak daha önce de ifade ettiğimiz gibi *Harîdetü'l-'Acâyib Tercümesi*'nin mukaddime, hâtime ve mütercimin kitaba ilâve ettiği bölümlerde hayatı hakkında bazı bilgilere ulaşmak mümkündür. Örneğin mütercimin "Hâtîmetü'l-Kitâb" bölümünde verdiği bilgilerden onun doğum tarihi tespit edilebilmektedir. Şöyle ki;

"Ki heştâd olmışıdi sinnim âhir
Behâr-ı ömrün irmişdi şitâsı"¹³

dizelerinden anlaşıldığına göre mütercim, eserini tamamladığı 970/1563 senesinde 80 yaşındadır. Nuruosmaniye nüshasında ise "heftâd" yani 70 yaşında görünmektedir. Bu durumda mütercimin 890/1486 ya da 900/1495 yılında doğduğu söylenebilir.

Mütercimin nerede doğduğu sorusu ise, yine tarihi şahsiyeti hususundaki karışıklığı ortaya çıkarmaktadır. Zira Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi'nde¹⁴ Mahmûd bin Ahmed el-Hatîb el-Rûmî olarak kaydedilmesine rağmen Bursalı Mehmet Tahir ve Kemandar Şerifov Mahmûd Şîrvânî olarak zikretmektedir.¹⁵ İkinci görüş kabul gördüğü takdirde mütercimin Şirvanlı olduğu kolaylıkla söylenebilir. Kemandar Şerifov'a göre Mahmûd Şîrvânî 1483 senesinde Şir-

¹² Kemandar Şerifov, "Mahmûd Şîrvânî", *Tarih, Filoloji ve İlahiyat Meseleleri Dergisi*, Bakü, 1999 (Yılda bir defa çıkan bir dergidir.)

¹³ Hâce Hatîb Mahmûd er-Rûmî, a.g.e., vr. 187-a.

¹⁴ R. Şeşen- E. İhsanoğlu, a.g.e., s. 38.

¹⁵ K. Şerifov, a.g.m., s. 1

van'da doğmuş, eğitimini burada tamamlamıştır. Bilimsel faaliyetlerine burada başlayan ve ünlenen Mahmûd Şîrvânî kötü huylu ve kötü amelli bir şahıs yüzünden (mütercimin ifadelerine göre bu kişi akrabasıdır) öz memleketini terkederek Anadolu'ya gitmiştir. Yakınlarının baskılarına dayanamayarak hicret eden Mahmûd Şîrvânî daha sonra Şîrvan'a geri dönmüştür.¹⁶ Kemandar Şerifov'un verdiği bu bilgileri *Harîdetü'l-'Acâyib Tercümesi*'ne Hâce Hatîb tarafından ilâve edilmiş şiirler de doğrulamaktadır. Nitekim;

“Gice gündüz geçirdim rûzigârı
İdüp Ya'kub u Ken'an gibi zârı
Küşâde olmadı kalbim ebed hîç
Te'essüf kıldı tab'im pîç der pîç
Bu gözüm yaşını silmedi kimse
Derûnum yaresin silmedi kimse
Tazaccurle geçürdüm rûzgârım
Umarım hâsıl ola intizârım
Karîb oldu ki, sinnim ola heftâd

Bu müddet içre bir gün olmadım şâd¹⁷ ifadelerinden mütercimin vatanını ileri yaşlarda terkettiği ve gurbet hayatının ona bir hayli zor geldiği anlaşılmaktadır. Kemandar Şerifov'un belirttiği gibi Mahmud Şîrvânî ve Bedrüddin el-Hâce Hatib Mahmûd eğer aynı kişiler ise yukarıda da ifade ettiğimiz üzere mütercimin Şîrvanlı olduğu rahatlıkla söylenebilir. Hatta mütercimin Şîrvan'dan Anadolu'ya göç ettikten sonra Rûmî olarak anıldığı da düşünülebilir. Zira Mevlana Celâleddin Rûmî de Belh doğumlu olmasına rağmen Rûmî olarak tanınmıştır. Yine aynı husus Kanûnî dönemi ilim adamlarından Mehmed Birgîvî ve bir diğer Osmanlı müellifi Muhyiddin Muhammed el-Karabağî er-Rûmî için de söz konusudur. K. Şerifov'un, Hâce Hatîb'in Şîrvan'dan kırgın ayrıldığı hususundaki ifadeleri de göz önüne alınacak olursa bu varsayım gayr-ı mümkün görünmemektedir. Ancak Mahmud Şîrvânî'nin XV. yy. da yaşamış bir müellif olduğu ve XVI. yy. da *Harîde*'yi tercüme eden Hâce Hatîb Mahmûd ile karıştırıldığı düşünülürse mütercimimizin Anadolulu olduğu dışında nerede doğduğu sorusuna cevap bulunamamaktadır. Esasında bu konuda başka sorular da akla takılmaktadır. Örneğin Hâce Hatîb Mahmud Anadolu'nun hangi kentinde doğmuştur? Yukarıda geçen mısralarda gurbet temasının işlenmesi, vatanından ayrı yaşamının verdiği elemin anlatılması mütercimin vatanından ayrı kaldığı izlenimini vermektedir. Hâce Hatîb eserini Mora Sancak Beyi İskender Paşazâde Osman Şâh'a sunduğuna göre onu tanıma imkanı bulacağı yakın bir yerde kitabını hazırlamış olmalıdır. Ancak dizelere yansıyan derin gurbet acısının nereye yöneldiği, mütercimin memleketinin neresi olduğu hususunda herhangi

¹⁶ K. Şerifov, a.g.m., s. 2.

¹⁷ Hâce Hatîb Mahmûd, a.g.e., vr. 12-b.

bir ipucuna rastlanmamaktadır. Akla gelen bir diğer soru da Hâce Hatîb'in tercüme eserinde gördüğü yerler hakkında ilaveler yapmasına ve kendi müşahadelerini aktarmasına rağmen Anadolu hakkında hiç bilgi vermemesinin sebebi olmalıdır.

Bedrüddin el-Hatîb'in söz konusu kitabında yaptığımız tetkiklerden anlaşıldığına göre O, şarkın çeşitli memleket ve şehirlerine seyahatler gerçekleştirmişdir. H. 938 senesinde (M. 1531-32) Hicaz'a hac ziyaretine gittiği ve bu hac ziyareti esnasında Şirvan'ın faziletli alimlerinden Muhammed Gazi'nin ona refakat ettiği yine kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır.¹⁸ Ayrıca Akdeniz'de bulunan balıklardan bahsederken uçan bir balık türünden (muhtemelen yunus balığı) söz etmekte ve bu balığı kendisinin de Şam Denizi'nde gördüğünü kaydetmektedir.¹⁹ Hâce Hatîb Mahmûd'un çevre beldelere seyahatler yapmasının bir sebebi de ticaretle iştiğal etmesi olabilir. Zira, "hâce" kelimesi daha çok tâcirler için kullanılmıştır. Bu nedenle onun ticaret maksadıyla seyahatlere çıktığı ihtimali de düşünülebilir.

Hâce Hatîb Mahmûd'un ölüm tarihi ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanılmamakla beraber, bu çeviri eserini tamamladığında 70 veya 80 yaşında olduğu dikkate alınacak olursa XVI. Yüzyılın 60-70'li yıllarında vefat ettiğini tahmin edebiliriz.

Eserleri: Hâce Hatîb Mahmûd'un eserleri mevzu'u da tarihî şahsiyetindeki tenakuzlara bağlı olarak hayli karışıktır. Hâce Hatîb Mahmûd er-Rûmî ve Mahmûd Şirvânî ismine nisbet edilen eserler hakkında yapmış olduğumuz tetkiklerde aynı kitapların her iki isme de dayandırıldığını gördük. Ancak araştırmalarımız sonunda aynı senelerde yazılmış ve benzer metod - üslub özellikleri taşıyan üç eserin daha *Tercemetü Harîdeti'l-'Acâyib*'in sahibi olan Hâce Hatîb Mahmûd er-Rûmî'ye ait olduğunu tespit ettik. Müellifimize ait bu dört eseri kısaca tanıtmayı uygun bulduk.

a. Tercemetü Harîdeti'l-'Acâyib ve Ferîdeti'l-Garâyib: Hem Mahmûd bin Ahmed el-Hatîb el-Rûmî, hem de Mahmûd Şirvânî adına nispet edilen söz konusu eser 970 / 1563'de kaleme alınmıştır. Yazar İbnü'l-Verdî'nin *Harîdetü'l-'Acâyib ve Ferîdetü'l-Garâyib* adlı eserini tercüme etmek suretiyle eserini hazırlamış ve İskender Paşa-zâde Osman Şah'a sunmuştur. XIV. ve XV. yüzyıl Şam-Filistin bölgesi coğrafyacılarından Ebu Hafs Siracüddin Ömer İbnü'l-Verdî tarafından kaleme alınan *Harîdetü'l-'Acâyib ve Ferîdetü'l-Garâyib*, Belhî ekolü geleneğini takip eden Zekerîya el-Kazvinî ve Şeyhu'r-Rabve ed-Dımaşkî'nin eserleri tarzında hazırlanmıştır. Te'lif olup olmadığı yolundaki tartışma ve tenkitlere rağmen, bilhassa Avrupa'da rağbet gören söz konusu eser, dünya kütüphanelerinde pek çok nüshası bulunan, kısmi tercümeleri yapılmış ma'ruf bir kitaptır. Ancak

¹⁸ Hâce Hatîb Mahmûd, a.g.e., vr. 84-a.

¹⁹ Hâce Hatîb Mahmûd, a.g.e., vr. 91-a.

bazı kaynaklar Sirâcüddin İbnü'l-Verdî'yi kendisinden 100 yıl önce yaşamış olan Ebu Hafs Zeynüddin Ömer bin Muzaffer İbnü'l-Verdî ile karıştırmışlar ve eseri ona mâl etmişlerdir.²⁰ Nitekim İstanbul kütüphanelerinde bulunan bir çok nüshada da aynı hataya düşülmüştür.

Hâce Hatîb, *Tercemetü Harîdetü'l-'Acâyib ve Ferîdetü'l-Garâyib* adlı kitabının muhtevası ve bu kitabı kaleme alış gayesi hakkında giriş bölümünde okuyuculara şöyle izahat vermektedir;

“Bu bir güzel risale ve şerefli mecmuadır ki, alimlerin başı, takva sahipleri ve kamillerin kutbu, müelliflerin iftihar ettiği, ariflerin en mühim, Siracü'd-din Ömer İbnü'l Verdi Rahmetullah'ın yazdığı eserlerinden “Harîdetü'l-'Acâyib ve Ferîdetü'l-Garâyib” isimli kitabın evvelinde bulunan dayireyi açıklayıp, yeryüzünde olan dağlar, denizler, adalar, nehirler, beldelerin mesafeleri, ırklar, beldelerin sıfatları, enlem ve boylamları, iklimler ve toprak örtüsü, iklim kuşaklarındaki yeri, çöllerin ve karaların acayıplıkları, iklimlerin garayıplıkları, buralarda sakin olan çeşitli milletler ve birbiriyle karışmış cinsler ile, hayat suyunun âlemin ne tarafında bulunduğunu bildirir. Sedd-i Zülkarneyn'den, iki denizin kavuşturduğu yere, Ye'cüc ve Me'cüc seddine kadar hayvanların uzuolarının özellikleri, çeşitli bitkilerin faydaları, eski âlimlerin ve onların haleflerinin acâyib ve garâyiblikleri, serüvenlerini beyan eder.”

Hâce Hatîb'in muhtevasını bu şekilde özetlediği kitabı şu fasıllardan oluşmaktadır;

- Fasl fi'l-Mesâfât.
- Fasl fi Sıfatı'l-Arzı ve Taksîmiha
- Fasl fi Zikri'l-Büldân ve'l-Bihâr
- Fasl fi Halacâni ve'l-Bihâr
- Fasl fi'l-Cezâyir ve'l-Âsâr
- Fasl fi'l-'Acâyibi'l-Enhâr
- Fasl fi Meşâhiri'l-Enhâr
- Fasl fi'l-'Uyûn ve'l-Âbâr
- Fasl fi'l-Cibâli's-Şevâhiri'l-Kibâr
- Fasl fi-Havâsi'l-Ahcâr
- Fasl fi'l-Ma'âdin ve'l-Cevâhir ve Havâssihâ
- Fasl fi'l-Hubûb ve Havâssihâ
- Fasl fi'l-Bukûl ve Havâssihâ
- Fasl fi'l-Haşâyîşi'l-Muhtelif ve Havâssihâ
- Fasl fi'l-Buzûr ve Havâssihâ
- Fasl fi'l-Hayvânât ve't-Tuyûr ve Havâssihâ

²⁰ Bkz. Mahmûd Fahuri, *Harîdetü'l-'Acâyib ve Ferîdetü'l-Garâyib*, Beyrut-Lübnan, 1991, s. 5
Mustafa Bilge, “İbnü'l-Verdî”, *DİA.*, c. XX., s. 219.

Hâce Hatîb Mahmûd, coğrafyaya dair yazılmış olan, kendisinin de vâkif olduğu, ancak sadece ilim çevrelerinin yararlanabildiği bilgileri halkın istifadesine sunmak için başta İbnü'l- Verdî'nin *Harîdetü'l-'Acâib ve Ferîdetü'l- Garâib* isimli eseri olmak üzere çeşitli eserlerden yaptığı tercümelere, gemicilerden dinleyerek edindiği bilgileri, az da olsa kendi müşahadelerini eklemek suretiyle bu eseri meydana getirmiştir. Hâce Hatîb, eserinin çeşitli bölümlerinde kendisinden "bu kitabı tercüme eden" kişi olarak bahsetmektedir. Ancak burada önemle üzerinde durulması gereken nokta şudur ki, bu eser orijinal telif bir eser olmadığı gibi, tam bir tercüme de değildir. Eserin genel düzeni, fasılları İbnü'l- Verdî'nin eseri ile hemen hemen aynı olmakla beraber iki kitap arasında tam bir kıyaslama yapıldığında görülmektedir ki, Hâce Hatîb kitabın özellikle başlarında İbnü'l-Verdî'ye bağlı kalmakla beraber daha sonra genel sıralanışı terk etmeden İbnü'l-Verdî'nin kullanmadığı kaynaklardan nakillere veya kendi gözlem ve duyularına yer vermektedir. Örneğin İbnü'l-verdî "el-Vâkü'l-Vâk" bölümünde oldukça kısa malumat vermesine rağmen Hâce Hatîb'de bu kısım oldukça uzundur ve farklı nakillerde bulunmaktadır. Yine İbnü'l-Verdî kullanmadığı halde Hâce Hatîb, Ebu'l-Ferec Mu'afa bin Zekeriyya ve iki ayrı eserinden bahsetmektedir. Ayrıca Hicaz bölgesinin ve hac güzergahı olan bölgelerin anlatıldığı bölümlerde kendi gözlemlerine ağırlık vermekte, İbnü'l-Verdî'nin hayatta olmadığı Yavuz Sultan Selim Han döneminde yapılan imar faaliyetlerinden bahsetmektedir. İbnü'l-Verdî'nin eseri ile Hâce Hatîb'in eseri arasındaki farklardan biri de kitabın son bölümündeki sekiz faslın Hâce Hatîb tarafından tercüme edilmeyip kitabın kapsamına alınmamış olmasıdır. Hâce Hatîb Mahmûd'un söz konusu kitaptan çıkardığı bölümler şunlardır;

Abdulah İbn Selem'in Peygamberimiz Muhammed aleyhisselatü ve's-selama soruları faslı.

Mahlukatın yaratılmasından önce geçen süre hakkındaki fasıl.

Dünyanın ömrü ve bu konuda insanların farklı görüşleri hakkındaki fasıl.

Hz. Adem'den önce yaratılanların vasfının zikri faslı.

Kıyamet alametleri hakkında gelen rivayetlerin zikri faslı.

Ahir zamanda gerçekleşecek olayların ve fitnelerin zikri faslı.

Kıyamet gününün haşır ve neşir yeryüzünün başka bir yeryüzü ile değişmesi, gökyüzünün dürülmesi ve bu günde yaşanacak hallerin zikri faslı.

Kıyamet gününün isimlerinin zikri faslı.

Kıyamet gününün hallerinden yukarıda geçenlerin çoğunu içeren kaside.

Hâce Hatîb, kitabını "Melikü'l- ekber, emîr-i kebîr Osman Şah İbn İskender Paşa'ya sunmuştur.²¹ Nitekim Kâtip Çelebi de Hâce Hatîb'in bu tercümeyle İskender İbn Osman Şah'ın talebi üzerine yaptığını belirtmek sureti ile eserin

²¹ Hâce Hatîb Mahmûd, a.g.e., vr. 4-a.

Osman Şah'a sunulduğunu ifade etmektedir.²² Eserin sunulduğu Osman Şah Mora sancak beyi olup, İ. Hakkı Uzunçarşılı'ya göre, Yavuz Sultan Selim Hân'ın kızı ve İskender Paşa'nın zevcesi olan Hanım Sultan diye ma'ruf Hatice Sultan'ın oğludur.²³ Çağatay Uluçay'a göre ise Osman Şah, Yavuz Sultan Selim Han'ın diğer kızı Hafsa Sultan ile İskender Paşa'nın oğlu Mustafa Paşa'nın oğullarıdır.²⁴ Anne ve babasının kimliği tartışmalı olmakla beraber her hâl u kârda Osman Şah'ın Yavuz Sultan Selim'in torunu olduğu kesindir. Zira Hâce Hatib de "Osman Şah min sülâleti sultan ibn sultan Selim Hân" diyerek bu hususu teyit etmektedir. Yine Hâce Hatib'in ifadelerinden Osman Şah'ın Yavuz Sultan Selim'in kızı ile İskender Paşa'nın oğulları olduğu ihtimali güçlenmektedir.

Hâce Hatib'in neden eserini Osman Şah'a sunduğu sorusuna kesin bir cevap vermek mümkün olmamakla beraber bu konuda kaynaklarda ipucu niteliğinde bilgilere rastlanmaktadır. Zira Hürrem Sultan'ın vefatı ile Kanûnî'nin şehzadeleri Beyazıd ve Selim arasındaki mücadele saltanat hırsı ile alevlenince Selim Manisa'dan Konya'ya, Beyazıd da Kütahya'dan Amasya'ya naklolunmuştu. Ve iki şehzade arasında bir çarpışma olmaması için Selim'e vezir Sokullu Mehmet Paşa, Beyazıd'a vezir Pertev Paşa gönderilerek her ikisine de nasihat edilmişti. Hatta padişah geçimsizlikte ısrar ederlerse saltanatı kız kardeşinin oğlu olan Mora sancak beyi Osman Şah'a vereceğini tehdit makamında oğullarına bildirmişti.²⁵ Bu bilgilerden Osmanlı veraset geleneğine göre tahta uzak bir namzed olmakla beraber, Osman Şah'ın şehzadeler vak'ası nedeniyle o günlerde yıldızının parladığı anlaşılıyor. Dolayısı ile Hâce Hatib'in Osman Şah'ı tercih etmesinin nedenlerinden biri de bu husus olabilir. Yine Nuruosmaniye nüshası gibi kitabın yazılmasından birkaç sene sonra istinsah edilen nüshalarda Osman Şah'ın isminin hiçbir yerde zikredilmemesi de bu şehzadeler meselesinin çözülmesi ve Osman Şah'ın geri planda kalması ile alakalı olabilir. Ayrıca Hâce Hatib'in eserini Osman Şah'a sunmasında, Mora sancak beyi olan Osman Şah'ın Ege Denizi sahillerinde görev yapması nedeniyle denizciliğe ve coğrafi eserlere ilgi duymasının da etkili olduğu düşünülebilir.

Hâce Hatib, kitabını son derece açık, sade ve güzel bir Türkçe ile kaleme almıştır. Yaşadığı dönem, Divan Edebiyatı'nın en parlak olduğu, Bâkî ve Fuzûlî gibi büyük temsilcilerinin yetiştiği bir dönem olmakla beraber Hâce Hatib yalnız bir ifade tarzı ile kitabını yazmayı tercih etmiştir. Kitabında konuların arasına nazımla eklediği birtakım rivayet ve hikayeler de onun edebî yönüne dikkat çekmektedir. Şiir dili akıcı ve sade olup, halkın kullandığı Türkçe'ye yakındır. Şiir üslubu onun sözlü halk edebiyatından ilham aldığını göstermektedir.

²² Kâtip Çelebi, Keşfü'z-Zünûn, Hzl. R. Bilge-Ş. Yaltkaya, Maarif Yay., İstanbul, 1941, I., s. 701

²³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Kanûnî Sultan Süleyman'ın Vezir-i Âzamı Makbul ve Maktul İbrahim Paşa Padişah Damadı Değildi", *Belleten*, 29, 355-361, Ankara, 1965.

²⁴ Çağatay Uluçay, "Kanûnî Sultan Süleyman ve Ailesi ile İlgili Bazı Notlar ve Vesikalar", *Kanûnî Armağanı* TTK., Ankara, 1970, s. 227-237.

²⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s. 406.

Eser, tertip ve düzen olarak incelendiğinde ise, oldukça kötü bir tablo ortaya çıkmaktadır. Aynı konudan eserin çeşitli yerlerinde defalarca bahsedilmektedir. Örneğin Kaf Dağı ve Ye'cüc-Me'cüc ülkesi ile ilgili aynı bilgiler birkaç defa tekrar edilmiştir. Yazar konuların ele alınışında da düzgün bir sıra takip etmemekte, bölgeleri karışık bir şekilde tanıtmaktadır. Örneğin Afrika ve Akdeniz bölgesi iç içe girmekte, yönler göre bir sıra takip edileceği ifade edilmesine rağmen o günkü coğrafi ma'lumatın çok sarih olmaması nedeniyle bu konuda başarılı olunamamaktadır. Kitabın genel özellikleri konusunda söylenebilecek bir diğer husus da istinsah hatalarının dışında özellikle yer adlarında bir çok hatayı ihtiva etmesidir. Hâce Hatîb, İbnü'l-Verdî'nin eserinde okuyamadığı yer adlarını diğer bir nüsha veya diğer İslam coğrafyacılarının eserleri ile karşılaştırma yoluna gitmeden okuyabildiği şekilde kaydetmiştir.

Eser, tarih- coğrafya, dil ve edebiyat alanında faydalı bilgiler barındırmakla beraber, asılsız haberlerden, vuku'u mümkün olmayan hikayelerden de uzak değildir. Hakikat ile hayal, tarih ile efsane birbirine karışmış, kıssacıların muhayyilesinden doğan, tarif edilemeyen bazı mekanlar muallakta kalmıştır. Katip Çelebi tarafından son derece ağır ithamlarla eleştirilen İbnü'l-Verdî ve eseri, Hâce Hatîb tarafından yadırganmamış olmalı ki, Hâce Hatîb de bu hurafe ve olağanüstü hikayelere ilaveler yapmış ve zenginleştirmiştir.²⁶

b. Mesâlikü'l-Memâlik Tercümesi: İsmet Parmaksızoğlu tarafından tespit edilen bu eserden²⁷ Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi'nde *Harîdetü'l-'Acâyib*'in bir diğer nüshası olarak bahsedilmektedir.²⁸ Ancak yazılış metodu ve giriş kısımlarındaki benzerliklere rağmen muhteva olarak incelendiğinde farklı kitaplar oldukları anlaşılmaktadır. Meşhur müellif İstahrî'nin *Mesâlikü'l-Memâlik* adındaki eserinin tercüme ve bazı ilavelerle yeniden yazılmış bir düzenlemesi olan bu eser, umumi coğrafya ve kısmen tarihi bahisleri ihtiva eder. Mütercim yaptığı ilave ve eklerde *'Acâyibü'l-Mahlûkat, Tarih-i Taberi, Kitâbü'l-Magârib* gibi eserlerden istifade ettiğini kaydetmektedir. Hazırlanış metodu ve üslubu bakımından *Tercemetü Harîdetü'l-'Acâyib ve Ferîdetü'l-Garâyib* ile tam bir paralellik gösteren bu eser 15 fasıldan müteşekkildir;

1. Daire-i Arz
2. Yıldızlar
3. Yıldızların Ahkâmı
4. İnsan
5. At ve sair hayvanlar
6. Madenler
7. Denizler

²⁶ Bu eser hakkında daha geniş bilgi için bkz; Sema Yaniç, *Hâce Hatîb Mahmûd er-Rûmî ve Harîdetü'l-'Acâyib ve Ferîdetü'l-Garâyib İsimli eserinin Edisyon Kritik ve Tahlili*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 2004.

²⁷ İ. Parmaksızoğlu, a.g.e., s. 44-45.

²⁸ E. İhsanoğlu, R. Şeşen, a.g.e., s. 38-39.

8. Irmaklar
9. İklimler
10. Yeri taşıyan öküz ve balık
11. Arş-ı Azim
12. Ahvâl-i mülûk
13. Emevîler ve Abbasîler
14. Cengiz sülâleleri
15. Âl-i Osman Kıssası²⁹

“Çün Süleymân-ı zamân gitti Zigetvar üstüne” kaydı ile mütercimim (Mahmûd bin Ahmed) Kanûnî Sultan Süleyman zamanında yaşadığı ve tercümesini Zigetvar seferi sırasında yani 1566 yılında tamamladığı anlaşılmaktadır.

Bursalı Mehmet Tahir de Manisa Kütüphanesi’nde “coğrafya ve tarih-i İslâmdan bahs eden *Mesâlikü’l-Mevalik* isminde Türkîce bir eseri” gördüğünden söz etmektedir. Ancak o pek tabii olarak bu eseri de II. Murad devrine tarihlemektedir.³⁰ İsmet Parmaksızoğlu da Bursalı Mehmet Tahir’in çelişkili ifadelerine dikkati çekerek H. 870’de *Harîde*’yi tercüme eden Mahmûd Şirvânî’nin H. 974 Zigetvar Seferi sırasında tamamlanan bu eseri yazamayacağını belirtmektedir.³¹

Sonuç olarak *Harîdetü’l-’Acâyib* ve *Mesâlikü’l-Memâlik* tercümesinin aynı kişi tarafından yapıldığını söyleyebiliriz. İstifade edilen kaynakların ve hazırlanış metodunun benzerliği bir yana, her ikisinin de aynı dönemde tercüme edilmesi bizi bu kesin kanaate götürmektedir. Anlaşıyor ki, H. 970 tarihinde *Harîdetü’l-’Acâyib*’i tercüme eden Hâce Hatîb Mahmûd er-Rûmî dört sene sonra da *Mesâlikü’l-Memâlik Tercümesi*’ni aynı yöntemlerle kaleme almıştır.

c. İbret-nümâ: Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi’nde Mahmûd bin Ahmed el-Hatîb el-Rûmî’nin *İbret-nümâ* adıyla 6 yapraklık bir risalesinden söz edilmektedir.³² *Risâle-i Şerhu’l-Mavâkıf*, Molla-Zâde, *’Acâibü’l-Mahlûkât, Târîh-i Tabeî ve Megâribü’z-Zamân*’dan seçme tercümelemlerle meydana getirilmiştir.

Nüshası:

* Hacı Mahmûd, nr. 4944: Talikle 6 yaprak, 13.3×20 (9.5×18) cm., 30 st., sonu eksik olup, istinsahı hicri XII. asırdır.

d. Câlîbü’s-Sürûr ve Sâlibü’l-Gurûr Tercümesi: Bursalı Mehmet Tahir II. Murad dönemine tarihlediği Mahmûd Şirvânî’nin, Muhammed el-Karabağî’nin söz konusu eserini tercüme ettiğini belirtmektedir.³³ Fakat II. Murad döneminde yaşayan bir müellifin bu eser üzerinde çalışması mümkün değildir. Zîra

²⁹ İ. Parmaksızoğlu, a.g.e., s. 44-45.

³⁰ Bursalı Mehmet Tahir, a.g.e.,III, s. 140.

³¹ İ. Parmaksızoğlu, a.g.e., s. 44-45.

³² R. Şeşen- E. İhsanoğlu, a.g.e., s. 41.

³³ Bursalı Mehmet Tahir, a.g.e.,III, s. 139-140.

Karabağî H. 942 (M. 1535) yılında İznik'te ölmüştür. Dolayısıyla iki mütercim karışıklığı söz konusu olsa bile bu tercümeyle ancak Kanûnî döneminde yaşayan ve *Harîdetü'l-'Acâyib* ile *Mesâlikü'l-Memâlik*'i tercüme eden Hâce Hatib Mahmûd yapmış olabilir. Kâtip Çelebi de eserinde Muhyiddin Muhammed el-Karabağî'nin *Câlibü's-Sürûr ve Sâlibü'l-Gurûr* adlı eserini Mahmûd İbn Muhammed'in ihtisar ettiğini ve ismini *Letâifü'l-İşarât* koyduğunu, kitabın asıl tertibine uygun olduğunu belirtmektedir.³⁴ Söz konusu eserin sahibi olan Muhyiddin Muhammed el-Karabağî er-Rûmî, Arab dili ve edebiyatı, tefsir, fıkıh, hadis, kelim ve felsefe gibi ilimlerde geniş bilgiye sahip bir Osmanlı âlimidir. Kısaca *Muhâdarât* veya *Câlibü's-Sürûr ve Sâlibü'l-Gurûr* adıyla anılan eser ansiklopedik mahiyette bir çalışma olup, yirmüç bölümden oluşmaktadır. İlahiyat, fıkıh, ahlâk, siyaset, âdâb-ı muaşeret, mizah, hastalıklar, dua, tövbe ve pişmanlık gibi konulara dair bilgiler içermektedir.³⁵

Hâce Hatib Mahmûd er-Rûmî'nin eserlerini bu şekilde tanıttıktan sonra sonuç olarak söyleyebiliriz ki, hayatı ve faaliyetleri ile ilgili kaynaklarda neredeyse hiçbir bilgiye rastlanmayan Hâce Hatib'in tarihi şahsiyeti hususunda da çok önemli tezatlarla karşı karşıya kalınmaktadır. Ancak ma'ruf eseri *Tercemetü Harîdetü'l-'Acâyib ve Ferîdetü'l-Garâyib* üzerinde yapılan dikkatli araştırmalar ile yazarın hayatı hakkında önemli ipuçlarına ulaşmak mümkün olmaktadır. Buna göre mütercimin tam adı Bedrüddin el-Hâce Mahmûd bin Ahmed el-Hatib'dir. Bazı kaynakların bildirdiğinin aksine O, II. Murat devrinde değil, Kanûnî Sultan Süleyman döneminde yaşamış bir Osmanlı müellifidir. Nerede doğduğu hususunda bir kayda rastlanmamakla beraber, 1486 ya da 1495 yılında dünyaya gelmiş ve XVI. yüzyılın 60-70'li yıllarında vefat etmiştir. İslamî kaynaklara hayli vâkıf olduğu anlaşılan Hâce Hatib Mahmûd er-Rûmî, öğrendiklerini halkın istifadesine sunma gayretiyle dört eser (*Tercemetü Harîdetü'l-'Acâyib ve Ferîdetü'l-Garâyib*, *Mesâlikü'l-Memâlik Tercümesi*, *İbret-nümâ Câlibü's-Sürûr ve Sâlibü'l-Gurûr Tercümesi*) kaleme almıştır. Eserleri serbest tercümelere, çeşitli kaynaklardan nakillere, kendi araştırma ve gözlemlerine dayanan tercüme-derleme niteliğinde çalışmalardır. ©

³⁴ Katip Çelebi, a.g.e., I, s. 533

³⁵ Ömer Mahir Alper, "Karabağî", *DİA*, XXIV, s. 369